

A TÁRSADALMI TUDAT SAJÁTOSságÁRÓL*

KERÉKGYÁRTÓ ISTVÁN

A marxista filozófia fejlődésének jelenlegi szakaszán észrevehetően megnövekedett a társadalmi tudat sajátosságaival foglalkozó elméleti vizsgálódások száma. Ez sok körülménnyel kapcsolatos: a filozófiai kutatás kiszélesedett horizontjával és feladataival csakúgy, mint a társadalom szubjektív szférája iránti érdeklődés fokozódásával. A megismerés és elemzés megújuló teoretikus módszereinek hatásai is komolyan megmutatkoznak; ezek a módszerek egyre inkább elterjednek a marxista kutatásokban, és jelentős részben a társadalomtudományi megközelítések közötti elavult elkülönültség megszüntetésére irányulnak. Szerfölött tanulságosak és teljesen indokoltak azok a próbálkozások, melyek a marxizmus szemléleti és módszertani alapjain tesznek kísérletet a társadalmi tudat szerveződésének és működésmódjainak meghatározására, hiszen az alapkérdések pontos megválaszolása – mely egyébként is döntően meghatározza az adott kutatás irányát, menetét és eredményeit – a legalapvetőbb feladatok közé tartozik. A társadalmi tudat vizsgálata ugyanakkor olyan mértékben lehet tudományos és gyümölcsöző, amilyen mértékben támaszkodik a marxi intenciókra, és amilyen mértékben megfelel a társadalomelméleti elemzések új szintjéből fakadó lehetőségeknek és szükségleteknek. A társadalmi tudat sok területe manapság a fejlődésnek azon a szintjén van, ahol világossá válik, hogy az elemzés korábbi lehetőségei teljesen vagy jórészt kimerültek. Ezért is kell örömmel fogadnunk Murányi Mihály művét, amely – vállalt feladata szerint is – az eddigi eredmények szintetizálásán alapul. A szerző megkísérli összefoglalóan elemezni mindazokat a kérdéseket, melyek „részint a társadalmi tudat mi-lébenlétének, szerveződésének és szerkezetiségének, részint működésmódjának és funkciójának problémáihoz kapcsolódnak”. Ezeket a könyv

főbb fejezeteinek címe is jelzi: I. A társadalmi tudat alapfunkciói és rétegződése; II. A társadalmi tudat differenciálódása és történetisége; III. A társadalmi tudat köznapi megnyilvánulásai; IV. Hiedelem, hit és tudás; V. Társadalmi tudat – társadalmi ideológia.

Az első fejezetben a szerző következetesen ontológiai nézőpontból közelíti meg a társadalmi tudat alapfunkcióival és rétegződésével kapcsolatos jelenségeket. A társadalmi tudat alapját képező folyamatokat is annak a dialektikus viszony-nak az értelmezése kapcsán mutatja be, mely a társadalmi gyakorlat és a tudati szerveződések között fennáll s amelynek keretében a társadalmi tudat különböző elemei az „éppen adott” társadalmi-történelmi helyzetnek megfelelően tesznek szert felépítmény-funkcióra. Az egyes társadalmi kategóriák konkrét megjelenési formáinak a vizsgálata hozzásegíti a szerzőt ahhoz, hogy a társadalmi tudat és a társadalmi felépítmény viszonyáról eddig kialakult képet számos részletében árnyaltabbá tegye. Kérdésessé téve mindenekelőtt annak a tételnek az általános érvényét, miszerint a társadalomtudományokban objektiválódó eszmék felépítmény-jellegűek, a természettudományok pedig a felépítménytől függetlenek. Ez az értelmezés – véleménye szerint – azért sem fogadható el, mert még a „legnyilvánvalóbban nem-felépítménynek látszó természettudományok (például a fizika) esetében sem könnyű különválasztani a magasabb elméletalkotás szintjén a felépítmény-funkciót legalábbis latens módon betöltő nézeteket az ilyen funkcióval nem rendelkezőktől” (6.). De ugyanakkor a társadalmi tudat alapfunkcióinak akárcsak felvetésszerű vizsgálatakor is kiderül, hogy a társadalmi tudat semmiképp sem merülhet ki az eszmei objektivációk rendszerében, hanem magában foglalja az ún. köznapi tudat egész szféráját is. Az „emberi élet

*Murányi Mihály: *A társadalmi tudat. Struktúra – funkció*. Kossuth, Budapest 1980, 195 oldal.

formáin való elmélkedés” ennél fogva elválaszthatatlan a társadalmi tudattól; a tudat változékony és bonyolult vertikális metszete éppannyira megköveteli az alapos elemzést, mint a társadalmi és egyéni tudat viszonyának feltárása. A társadalmi tudatra irányuló vizsgálatok meggyőzően bizonyítják, hogy a legtöbb felvetés a jelenkor legégetőbb problémáit idézi fel. Az előző megfontolás persze annak elismeréséhez is vezet bennünket, hogy a legkülönbébb jelenségek és tények bonyolult összefonódásában rendkívül nehéz feltárni azt az alapvető és meghatározó alapformát, mely a társadalmi tudat működésének *logikáját* és törvényszerűségét kifejező lényeges ok-okozati kapcsolatok felfejtését lehetővé teszi.

A társadalmi tudat *definiálása* során a szerző az ösztönösség és tudatosság viszonyát éppúgy számításba veszi, mint a vertikális és horizontális tagolódást. Miután a társadalmi tudat fogalmába elsősorban a társadalmi lét önreprodukcióját biztosító mechanizmusokat sorolja, ezek szerkezetében a differenciálódás irányait is elővételezi. De a hétköznapi és teoretikus tudat kölcsönös kapcsolatát meghatározó törvényeket feltárni és megérteni valóban tudományos alapon akkor lehet igazán, ha történetiségében szemléljük. Mindez kétségkívül kiszélesíti a vizsgálat horizontját, s megadja a lehetőséget a társadalmi tudat történelmileg végbemenő differenciálódásának tisztázásához. Ugyanerre a körülményre már Marx is utalt, amikor *A tőkében* rámutatott, hogy „az emberi élet formáin való elmélkedés, tehát tudományos elemzésük is, egyáltalában a valóságos fejlődéssel ellenkező úton indult el. Post festum, és ennél fogva a fejlődési folyamat kész eredményeivel kezdődik” (*MEM 23*, 78. o.). Teljesen világos, hogy a társadalmi élet meghatározott rendszereinek és formáinak kialakulásával járó egyik vagy másik társadalmi folyamat teoretikus vizsgálatakor a kutatónak az e rendszerek és formák jellegéről tanúskodó összefüggésekre kell támaszkodnia, és ki kell dolgoznia ezek eredetének, kialakulásának és fejlődésének tudományos feltételezéseit. Nem véletlenül lehetünk ugyanis tanúi a hamis tudat mai keletkezésének, amely – többek között – a hétköznapi ismeretek és tévhitek reprodukálása során jut felszínre; az egyszerű emberi gyakorlat tapasztalati bázisán kialakuló „művelti utasítások”, az optimális viselkedés különböző öröklött mintái a modern ember hétköznapi tudatában egyaránt kimutathatók.

Az alapfunkciók szerepét hangsúlyozva sem feledkezik meg azonban a szerző azokról a kü-

lönségekről, melyek a társadalmi tudat vertikális és horizontális tagolódásával kapcsolatosak; a második és harmadik fejezetben részletesen foglalkozik e tagolódás strukturális jellemzőivel. Míg a társadalmi tudat horizontális differenciálódási folyamata elsődlegesen a társadalmi szerepek megjelenésével indul meg, addig a vertikális szerveződés legfontosabb jellemzője az, hogy „az alacsonyabb szintűből kibontakozó magasabb szintű szerveződés mintegy kiemeli, összefogja és magasabb szinten objektíválja az alacsonyabb szinten csíraformában meglévő szerkezeteket” (23.). A szerveződés sajátos formájáról szólva a könyv szerzője részletesen kitér azokra a panelekre, amelyek *rögzítik* és mintegy a tevékenység szférájába közvetítik a társadalmi tudat fejlődésének eredményeit. Mindazonáltal ezek a panelek nemcsak a praktikus jellegű hétköznapi viselkedés építőkövei, hanem a tevékenység közvetlen szabályozásának legmagasabb fokán is szerepet kapnak. Murányi Mihály külön gondot fordít arra is, hogy kimutassa: „a társadalom hierarchikus szerkezetének kibontakozásával a társadalmi tudat vertikális és horizontális differenciálódása két tendenciát hív életre: egyrészt azt, amely az osztálytudat kibontakozásához vezet, másrészt azt, amely az osztálytagozódás tudati szinten történő homogenizálására vagy legalábbis az osztályellen-tétek elmosására irányul” (35.). Az a gondolat, amelyet Marx megállapításai tartalmaznak az individuumok lényegének megegyezéséről azzal, hogy termelnek, *módszertani* szempontból abban a vonatkozásban fontos a könyv szerzője számára, hogy lehetővé teszi: magát az embert, lényegének kifejezését láttassa be az emberi tevékenységek „tudati termékeiben”. Az objektívna és szubjektívna a társadalmi tudatra jellemző dialektikus egységében is mindenekelőtt a szükségletkielégítéshez és a szükségletkielégítő társadalmi tevékenység produktumainak elosztásához kapcsolódó regulatív mechanizmusok, s e mechanizmusok funkcionális bázisát alkotó tudati szerkezetek egymással kölcsönhatásban álló rendszerét mutatja be (76–94.).

Az első részben Murányi Mihály azoknak a jelenségeknek az értelmezésére törekedett, melyek a társadalmi tudat szerveződésével, sajátos funkcióival és működésmódjával kapcsolatosak.

A *második részben* a hit, a hiedelem pszichosstrukturális bemutatását, vagyis azon elemek kiemelését tekinti feladatának, amelyek a hit és tudás viszonyának meghatározásában a legfontosabb szerepet játsszák. Mivel véleménye sze-

rint még mindig a marxizmusra vár az az eszmei és gyakorlati szempontból is rendkívül fontos feladat, hogy a hit és tudás rossz polaritását feloldva, valóban helyesen határozza meg hit és tudás viszonyát „nem csupán az eszmei objektívációk rendszerében, hanem a társadalmi magatartás szabályozásának totalitásában betöltött szerepét illetően is”, ehhez annak felismerését tartja szükségesnek, hogy a hit korántsem homogén kategória, hanem a társadalmi tudat „különböző sféráiban egészen különböző tartalmakhoz kapcsolódó, s merőben különböző funkciót betöltő motivációs faktorok bonyolult komplexuma” (95.). Akár a hit pszichosztrukturális jellemzőit vizsgálja (a hatodik fejezetben), akár a hiedelmek kialakulásának okaival foglalkozik (a hetedik fejezetben), mindig a társadalmi tudat alapvető szerveződési formáiból indul ki. Mert bármennyire igaz is az a felismerés, hogy mindinkább elveszítik jelentőségüket az egyes hiedelmek, miután az egyén „meg van fosztva” attól, hogy átlássa a mindennapi életét át- meg átszövő „rejtett dimenziókat”, nemegyszer közvetett (vagy éppenséggel hamis úton) rekonstruált tényekre kell ítéleteit felépítenie.

Ezt a sajátos mechanizmust minden esetlegesége ellenére sem szabad figyelmen kívül hagyni; számos esetben ez az egyetlen mód, mely a lát-szólagos „emberi egyensúly” megteremtéséhez vezet. Ennek a folyamatnak a logikáját felkutatni persze cseppet sem könnyű feladat; a pontos ismeret a tények és összefüggések aprólékos elemzését követeli meg, amely elsősorban abban rejlik, hogy helyesen tárjuk fel azokat a kölcsönös kapcsolatban levő lépcsőfokokat, amelyeken keresztül e jelenségek okaikhoz hatolhatunk. Nem kisebb nehézséget jelent a hamis tudat és a valóságos emberi tudat közötti különbségek feltárása sem. Itt rendkívül szerteágazó és kevésbé tanulmányozott kérdések sokasága vetődik fel. Például: egy meghatározott társadalmi osztály el-

méleti tudata mikor tekinthető adekvátnak és mikor inadekvátnak. A hamis tudat újratermelésének kérdése – mint Murányi Mihály meggyőzően bizonyítja – elsősorban azért nem kaphatott helyes magyarázatot, mert e jelenség kutatói valamilyen formában abszolutizálták a pszichológiai tényező szerepét a társadalmi folyamatban, szociális tartalmának csaknem valamennyi jellemzőjét a pszichológiai elemre korlátozták. Ennek törvényszerű következménye, hogy az elméleti vizsgálódások számára – az ideológia tartalmának megközelítésében is – a pszichologizmus elve lett *általános*, s ez elkerülhetetlenül ahhoz vezetett, hogy az emberi pszichikumot nyilvánították az ideológia keletkezésének kizárólagos alapjává, nem pedig a primér társadalmi tudatot.

Mindent összevetve úgy tűnik, hogy amikor a szerző megkísérelte körvonalazni a társadalmi tudat marxista értelmezésének lényegét, a vizsgálódás tárgya mindenképp az emberi tevékenység és társadalmi gyakorlat sajátosságainak elemzésével volt elsősorban kapcsolatban. Így a társadalmi tudat *funkcionális és sztrukturális természetének* magyarázatában metodológiailag mindekelőtt az emberi tevékenység volt a kiinduló fogalmak egyike. A társadalmi valóságnak tevékenységként, és magának a tevékenységnek tárgyi, gyakorlati tevékenységként való értelmezése eredményezte annak lehetőségét, hogy meghaladhassa a társadalmi tudat statikus felfogását, dogmaként való „szemléleti” elképzelését, nemkülönben a társadalmi tudatnak az egyéni tudatok összességeként való interpretációját. A Marx által is felvetett gondolatokra támaszkodva, a szerző olyan kategóriák kidolgozásának adta meg részletes vázlatát, amely a továbbiakban – ezen a területen – lényegesen megkönnyítheti a társadalmi tudat sajátosságaira irányuló filozófiai vizsgálódásokat.